

Χρόνος και αχρονία στον ρυθμό της ανάλυσης

Στέλλα Παρασκευά

Όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με την προβληματική του χρόνου, οι περισσότεροι από εμάς συμμεριζόμαστε την αμηχανία του Αγίου Αυγουστίνου: «Τι είναι ο χρόνος; Αν δεν με ρωτά κανείς, γνωρίζω. Αν όμως θέλω να το εξηγήσω σε κάποιον που με ρωτά, δεν γνωρίζω». Παρόλο που δεν μπορούμε να εκφράσουμε με λόγια τη φύση του χρόνου, μοιραζόμαστε μια σειρά από πεποιθήσεις σχετικά με αυτόν. Οι πρώτοι άνθρωποι, για να εξηγήσουν και να τιθασεύσουν τα φυσικά φαινόμενα, επινόησαν ιστορίες πολύ προτού κατορθώσουν να μετρήσουν και προσδεθούν στο κατάρτι της επιστήμης. Ο χρόνος απασχολεί τους φιλοσόφους και γοητεύει τους φυσικούς.

Ποια είναι όμως η ψυχαναλυτική ματιά για τον χρόνο; Πώς συναρθρώνεται η αχρονικότητα του ασυνείδητου με την αντίληψη του χρόνου; Πώς αντιλαμβάνεται τον χρόνο η ψυχική συσκευή; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα προσπαθήσω να προσεγγίσω σήμερα στην παρουσίασή μου.

Ο χρόνος στα γερμανικά είναι *zeit*. Για τον Freud, το ασυνείδητο είναι *zeitlos*, ά-χρονο, αγνοεί τον χρόνο. «Οι ασυνείδητες ψυχικές διεργασίες είναι κατά βάση “άχρονες”. Αυτό σημαίνει ότι δεν διέπονται από μια χρονική διάταξη, ότι ο χρόνος δεν επιφέρει καμία μεταβολή σε αυτές, ότι δεν μπορούμε να τις θεωρήσουμε από τη σκοπιά του χρόνου. Πρόκειται για αρνητικά χαρακτηριστικά, που αποσαφηνίζονται μόνο αν αντιπαραβάλουμε αυτές τις διαδικασίες με αντίστοιχες συνειδητές», γράφει ο Freud στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης* (1920) και στη *Μεταψυχολογία* (1915). Παρατηρούμε ότι, όταν ο Freud αναφέρεται στον χρόνο, το κάνει μέσω των αρνητικών χαρακτηριστικών του (μιλά για αχρονικότητα, απουσία), με σκοπό να υπογραμμίσει ότι δεν έχει θέση ούτε στο ασυνείδητο ούτε στο Εκείνο και ότι αυτές οι ψυχικές αρχές ούτε τον γνωρίζουν ούτε τον χρησιμοποιούν με οποιονδήποτε τρόπο.

Κάνοντας μια αναδρομή στα έργα του Freud, θα δούμε ότι το ενδιαφέρον του για την αντίληψη του χρόνου διαφαίνεται από πολύ νωρίς. Το 1895, στο χειρόγραφο του προς τον Fliess, το γνωστό ως *Προσχέδιο για μια επιστημονική ψυχολογία*, μέσω της περιγραφής του περίφημου «συστήματός του φ ψ ω», ο Freud ορίζει τη μετατροπή της ποσότητας σε ποιότητα και τονίζει την ασυνέχεια ως θεμελιώδη λειτουργία του ψυχισμού. Μετά όμως, και για τα επόμενα είκοσι πέντε χρόνια, ο Freud επικεντρώνεται αποκλειστικά στη μελέτη της αχρονικότητας του ασυνειδήτου.

Στη μελέτη της χρονικότητας επανέρχεται το 1925 με ένα πολύ μικρό κείμενο, το *Σημείωση για το "Μαγικό Σημειωματάριο"* (Freud, 1925), εμπνεόμενος από μια νέα συσκευή της εποχής του, που κυκλοφορεί στην αγορά με το όνομα «Μαγικό Σημειωματάριο». Διαβάζοντας την περιγραφή του από τον Freud, καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για τη «μαγική» οθόνη που χρησιμοποιούν τα παιδιά, πάνω στην οποία οι ζωγραφιές τους «μπορούν να σβηστούν με μια απλή κίνηση του χεριού». Η «μαγική» αυτή συσκευή κινητοποιεί το ενδιαφέρον τον Freud και του προσφέρει τη δυνατότητα να παραλληλίσει τη λειτουργία της με αυτήν του αντιληπτικού μας συστήματος.

Το Μαγικό Σημειωματάριο αποτελείται από μια πλαστική μεμβράνη και έναν πίνακα. Όταν ανασηκώνεται η πλαστική μεμβράνη από τον πίνακα, η γραφή πάνω στη μεμβράνη εξαφανίζεται. Ο Freud παραλληλίζει τρία στοιχεία: την πλαστική μεμβράνη του Μαγικού Σημειωματαρίου, με το σύστημα Προσ-Συν και το αλεξιερθετιστικό του· τον πίνακα που διατηρεί τα μνημονικά ίχνη της εγγραφής ακόμη και μετά το ξεκόλλημα των φύλλων, με το ασυνείδητο· και, τέλος, την εμφάνιση και την εξαφάνιση της γραφής, με το άναμμα και το σβήσιμο της συνείδησης στην αντίληψη.

Ο Freud όμως προχωρεί τη σύγκριση ακόμη παραπέρα και διατυπώνει την υπόθεση: «Οι εννευρώσεις επένδυσης αποστέλλονται από μέσα με ταχείες, περιοδικές ώσεις στο διαπερατό σύστημα Προσ-Συν, για να αποσυρθούν στη συνέχεια. [...] Μόλις αποσυρθεί η επένδυση, η συνείδηση σβήνει και η λειτουργία του συστήματος διακόπτεται». Βέβαια, η φροϋδική σύλληψη μιας επιφάνειας που συνεχώς υποδέχεται νέες διεγέρσεις δεν αφορά μια καθαρά παθητική εγγραφή, «[...] διότι το Εγώ», όπως τονίζει ο Freud στην *Άρνηση* (1925), «στέλνει περιοδικά στο αντιληπτικό σύστημα μικρές ποσότητες επενδύσεων μέσω των οποίων γεύεται τα εξωτερικά ερεθίσματα, ώστε να

αποσυρθεί ξανά ύστερα από κάθε ψηλάφηση». Είναι, δηλαδή, «σαν το ασυνείδητο, μέσω του συστήματος Προσ-Συν, να εκτείνει κεραίες προς τον έξω κόσμο, τις οποίες αποσύρει αμέσως, αφού πρώτα γευτούν τις διεγέρσεις που προέρχονται από αυτόν».

Η ιδιοφυΐα του Freud παρέχει στο ασυνείδητο «κεραίες» οι οποίες εξερευνούν τον εξωτερικό κόσμο και αποσύρονται αφού έχουν κάνει ένα είδος γευσιγνωσίας. Εξαιρετική η μεταφορά του Freud! Η γνώση είναι γεύση!

Έτσι, τις διακοπές που, στην περίπτωση της συσκευής του Μαγικού Σημειωματάριου, προέρχονται από έξω ο Freud τις κάνει να προκύπτουν από την «ασυνεχή ροή της εννεύρωσης. [...] Πάνω σε αυτόν τον τρόπο ασυνεχούς λειτουργίας του συστήματος Προσ-Συν θεμελιώνεται η γένεση της αναπαράστασης του χρόνου». Η αφηρημένη μας αναπαράσταση για τον χρόνο, προσθέτει ο Freud στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, «αντιστοιχεί σε μια αυτοαντίληψη του συστήματος Προσ-Συν για αυτόν τον τρόπο εργασίας». Χάρη στο προσυνειδητό δημιουργείται αυτή η τόσο δύσκολη στην περιγραφή της σχέση μεταξύ του Εγώ και του χρόνου. «Είναι, αναμφίβολα, ο τρόπος λειτουργίας αυτού του συστήματος που γεννά την έννοια του χρόνου», συμπληρώνει στην «31η Διάλεξη» (Freud, 1916-1917).

Από όλα αυτά συμπεραίνουμε ότι το Εγώ αντιλαμβάνεται τον χρόνο «γευόμενο» τον κόσμο μέσα από διαδοχικές επενδύσεις. Η αναπαράσταση του χρόνου, η οποία δεν έχει νόημα έξω από την ψυχή που τη σκέφτεται, αντιστοιχεί σε μια ψυχική δραστηριότητα που επενδύεται εννομητικά. Για τον Freud, ο ψυχικός χρόνος δεν είναι ένα κεκτημένο. Εμφανίζεται ως αποτέλεσμα, ως προϊόν της εξωτερικής επένδυσης (Le Guen, 1997). Είναι θέμα επένδυσης.

Ο χρόνος κυλά σαν το ξακουστό ποτάμι του Ηράκλειου. Όμως η αντίληψη του χρόνου ποικίλλει. Η ψυχαναλυτική πρακτική με οριακούς και ψυχοσωματικούς ασθενείς μάς φέρνει αντιμέτωπους με μια διαφορετική αίσθηση του χρόνου. Στη θεμελιώδη κατάθλιψη και στη χρηστική ζωή, ο Pierre Marty στην *Ψυχοσωματική τάξη* (1980) επισημαίνει ότι «το ασυνείδητο λαμβάνει αλλά δεν μεταδίδει», κάτι που μαρτυρά η απουσία ψυχικών επεξεργασιών και εκφράσεων. Η μεταψυχολογική υπόθεση του Freud για την αναπαράσταση του βιωμένου χρόνου στηρίζεται στην ιδέα μιας διπλής κυκλοφορίας ανάμεσα στο ασυνείδητο και στο σύστημα αντίληψη/συνείδηση. Η υπόθεση του Marty για τη χρηστική ζωή στηρίζεται στην ιδέα μιας ρήξης της

επικοινωνίας ανάμεσα στο ασυνείδητο και στο σύστημα αντίληψη/συνείδηση. Η απουσία αυτή της επικοινωνίας με το ασυνείδητο συνιστά μια πραγματική ρήξη με την προσωπική ιστορία του υποκειμένου. Αυτός είναι ο χρηστικός χρόνος, ο «ήρεμος χρόνος» του Claude Smadja (2019), ένας χρόνος διακεκομμένος και κατακερματισμένος.

Από το *Προσχέδιο* (1895) μέχρι τις *Νέες εισαγωγικές διαλέξεις* (1915-1917) διαφαίνεται μια αντινομία μεταξύ της αναπαράστασης του χρόνου, που ανήκει σε συνειδητές διαδικασίες, και στις ασυνείδητες ψυχικές διεργασίες. Από την πλευρά του, ο Jacques Press (1999) λέει ότι αυτή η αντινομία μεταξύ ασυνείδητης αχρονικότητας και συνειδητής χρονικότητας μετατρέπεται από τον Freud στο «*Μαγικό Σημειωματάριο*» σε μια συνεργασία, υπό τον έλεγχο του ασυνειδήτου, το οποίο, ανάβοντας και σβήνοντας το Προσ-Συν, γίνεται ο εγγυητής της σωστής λειτουργίας του. Η σκέψη του τότε είναι: «Αν το ασυνείδητο ανάβει και σβήνει το Προσ-Συν με έναν ρυθμικό τρόπο, σημαίνει ότι και το ίδιο υπόκειται σε μια ρυθμικότητα λειτουργίας». Και αναρωτιόμαστε μαζί του: Πώς μπορεί ένα άχρονο ασυνείδητο να λειτουργεί με ρυθμικό τρόπο; Ποια συσκευή –προφανώς ασυνείδητη– του δίνει τον ρυθμό;

Ο Freud επισημαίνει την παρέμβαση του ρυθμικού στοιχείου, της διαδοχής, στο *Οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού*: «Η ευχαρίστηση και η δυσαρέσκεια δεν είναι δυνατόν να συσχετιστούν με την αύξηση ή την μείωση μιας ποσότητας, την οποία αποκαλούμε ένταση ερεθίσματος» Φαίνεται ότι εξαρτώνται από έναν ποσοτικό παράγοντα. Και διερωτάται: «Είναι ίσως ο ρυθμός, η χρονική αλληλοδιαδοχή στις μεταβολές, τις αυξήσεις και τις μειώσεις της ποσότητας των ερεθισμάτων. Δεν το γνωρίζουμε» (Freud, 1924). Και συμπληρώνει στη *Σύνοψη*: «Η αύξηση της έντασης γίνεται εν γένει αντιληπτή ως δυσαρέσκεια, η μείωσή της ως ευχαρίστηση. Ωστόσο, η ευχαρίστηση ή η δυσαρέσκεια δεν εξαρτώνται από το απόλυτο μέγεθος της έντασης, αλλά από κάτι που άπτεται του ρυθμού της αλλαγής της έντασης» (Freud, 1938).

Γεγονός παραμένει ότι το μοντέλο του Freud προτείνει μια διαδοχή παρουσίας - απουσίας της επένδυσης, πάνω στην οποία οικοδομείται η αντίληψη του χρόνου και τα ρυθμικά θεμέλια του χρόνου.

Στην αρχή της ζωής, το κάθε φευγικό της μητέρας, η κάθε απομάκρυνσή της, δεν ακολουθείται από την επιστροφή της. Δεν βιώνεται ως απουσία, αλλά ως εξαφάνιση. Το παιδί θα διαμορφώσει την αντίληψή του για τη χρονικότητα

μόνο αν η προσδοκία επενδυθεί μαζοχιστικά και αν εγκατασταθεί μια σύνδεση αναπαραστατική μεταξύ των τριών διαδοχικών χρόνων, ήτοι: του χρόνου της παρουσίας, του χρόνου της έλλειψης κατά την απουσία και του χρόνου της επανεμφάνισης. Όταν καταφέρει να διατηρηθεί αυτή η ακολουθία, η απουσία δεν βιώνεται πλέον ως απώλεια-εξαφάνιση. Το βρέφος σταδιακά θα εσωτερικεύσει και θα συμβολοποιήσει τους ερχομούς και τα πηγαινέλα της μητέρας στο παιχνίδι του fort-da ή στο παιχνίδι της δικής του εμφάνισης - εξαφάνισης στον καθρέφτη (Freud, 1920). Συγκεκριμένα, η εναλλαγή on - off είναι αυτή που θα επιτρέψει την προσμονή, άρα και τον ψυχικό χρόνο. Αυτή η διαδοχή θα συμβάλει στην ανάπτυξη της φαντασιωτικής δραστηριότητας, καρπού των εννομήσεων και της παρουσίας – απουσίας του αντικειμένου. Έτσι, θα αναπτυχθεί η δυνατότητα να επεξεργαζόμαστε τις απώλειές μας και η αναπαραστατική μας δημιουργικότητα.

Η απουσία καθιστά δυνατή την αναμονή της παρουσίας, και η κανονικότητα της διαδοχής καθιστά δυνατή την προσμονή της επιστροφής. Η τακτική εναλλαγή συνέχειας και ασυνέχειας στις φροντίδες τις οποίες δέχεται το παιδί επιτρέπει στα διαστήματα που μεσολαβούν μεταξύ συνέχειας και ασυνέχειας να εμφανιστούν η αναμονή και η προσμονή. Το παιδί καλείται να μορφοποιήσει την ασυνέχεια.

Στο παιχνίδι του fort-da, η συνέχεια του μητρικού αντικειμένου, η οποία διακόπτεται από την εξαφάνισή του από το οπτικό πεδίο του παιδιού, αποκαθίσταται από την κυριαρχία του χρόνου. Ο χρόνος αναδύεται από την αναπόφευκτη καθυστέρηση μεταξύ της επιθυμίας και της ικανοποίησής της και, ως εκ τούτου, συνδέεται πάντα με την αναμονή, συνεπώς και με την προσμονή. Τα ζώα, ακόμη και τα πιο εξελιγμένα, όπως τα πρωτεύοντα, δεν μπορούν να συγχρονίσουν τις κινήσεις τους στον ρυθμό της ανθρώπινης μουσικής λόγω έλλειψης προσμονής. Μπορούμε να πούμε ότι η προσμονή προέρχεται από την ψευδαισθησιακή ικανοποίηση που επιτρέπει στο μωρό να περιμένει, και έτσι να αρχίσει να δημιουργεί τον χρόνο, μέσω της ψευδαίσθησης.

Ο χρόνος γεννιέται από την ασυνέχεια, λέει ο Freud. Πάνω σε αυτόν τον τρόπο ασυνεχούς λειτουργίας του συστήματος Προσ-Συν θεμελιώνεται η γένεση της αναπαράστασης του χρόνου. Η ασυνέχεια που προκαλείται από την απουσία του στήθους δίνει τη θέση της στη συνέχεια, όπως έχει περιγράψει εξαιρετικά ο Winnicott για την «αρκετά καλή μητέρα» (Winnicott, 1956), αυτήν

η οποία ανταποκρίνεται στις ενορμητικές ανάγκες του βρέφους της όταν είναι ανίκανο να περιμένει και η οποία στη συνέχεια ενσταλάζει σταδιακά την απαραίτητη και επαρκή ματαίωση όταν αυτή μπορεί και γίνεται υποφερτή (Winnicott, 1967). Η μητέρα μιλάει στο παιδί που πεινάει και κλαίει, του λέει ένα τραγούδι για να «κερδίσει χρόνο» και να διατηρήσει την επαφή από απόσταση. Με αυτόν τον τρόπο εισάγει μια καθυστέρηση, έναν χρόνο αναμονής, έναν πολύ σύντομο χρόνο, που θα εγκαθιδρύσει στο παιδί ένα αίσθημα ενότητας και συνέχειας της ύπαρξης. Η συνέχεια υφάινεται πάνω στην ασυνέχεια. Είναι, επομένως, απαραίτητη μια ορισμένη χρονική κανονικότητα, μια ρυθμικότητα, η οποία θα προστατεύσει τον ψυχισμό από τις υπερβολικές διεγέρσεις που προέρχονται από τον έξω και τον έσω κόσμο.

Ας σταθούμε στο ρυθμικό στοιχείο. Ο ρυθμός επεμβαίνει πολύ νωρίς στις πρώτες αλληλεπιδράσεις και τις διαπλάθει. Η γέννηση συνοδεύεται από την πρωταρχική κραυγή του βρέφους ως φωνητική έκφραση της δυσαρέσκειας για την έξοδο του από το μητρικό κέλυφος και την είσοδό του στον άγνωστο κόσμο. Η πρώτη κραυγή, το πρώτο κλάμα, του μωρού θα αγκαλιαστεί από τη μητρική ανησυχία και τρυφερότητα. Από τη δεύτερη κραυγή, μητέρα και βρέφος υπακούουν σε ρυθμούς ή, μάλλον, σε ακριβείς χρονικές κανονικότητες, χτίζοντας έναν εντυπωσιακό «διάλογο» που στηρίζεται σε ανταλλαγή φωνημάτων, βλεμμάτων, σωματικών επαφών. Μια ολόκληρη σειρά συναισθημάτων θα εκφραστεί και από τις δύο πλευρές. Η μητέρα είναι αυτή που θα δημιουργήσει την «αμοιβαία κατανόηση», όπως γράφει ο Freud στο *Προσχέδιο για μια επιστημονική ψυχολογία*.

Οι ήχοι που εκπέμπει το βρέφος είναι κυρίως φωνήματα χωρίς νόημα, καθώς δεν έχει φτάσει ακόμα στην κατάκτηση του λόγου. Η μητέρα αποκρίνεται με το να μιμείται τα φωνήματα του βρέφους, τα οποία συνοδεύει με κάποιες κινήσεις – θα λέγαμε, τα επενδύει σωματικά. «Ιδανικά και χάρη στην ισορροπία διέγερσης - αλεξιδιεγερτικού, η μητέρα δεν επενδύει ούτε πάρα πολύ ούτε πολύ λίγο το καθένα από τα λειτουργικά συστήματα του βρέφους της», μας λέει ο Pierre Marty, «και στη συνέχεια αποεπενδύει προοδευτικά αυτά τα συστήματα, μέχρι ότου το παιδί αναλάβει το ίδιο τη διαχείρισή τους». Η έννοια της μητρικής λειτουργίας του Pierre Marty (1990) ήδη διαφαίνεται στην πρώιμη θεώρηση του Freud σχετικά με τη σημασία του αντικειμένου στη «δοκιμασία της ικανοποίησης», όπως περιγράφεται στο *Προσχέδιο*.

Η ασυνέχεια των μητρικών επενδύσεων στη μητρική λειτουργία του Marty συγγενεύει με τη θεώρηση του Michel Fain (1971) για τη «λογοκρισία της ερωμένης», δηλαδή τον ασυνεχή τρόπο με τον οποίο η μητέρα βρίσκεται δίπλα στο παιδί. Οι Michel Fain και Denise Braunschweig (1975) μιλούν για την τρυφερότητα της μητέρας που φροντίζει το παιδί της, ακόμη κι αν αυτή ελευθερώνεται ορισμένες στιγμές για να αφιερώσει χρόνο στη δική της επιθυμία, όπως και σε αυτήν του πατέρα. Αυτή η εναλλαγή μητέρας του βρέφους και ερωμένης θέτει μια λογοκρισία, τη λογοκρισία της ερωμένης. Εισάγει τον τρίτο, τον απόντα τρίτο, και ενεργοποιεί τα παιχνίδια εν απουσία της μητέρας. Επιτρέπει στο παιδί να λειτουργήσει ψευδαισθησιακά λόγω των απουσιών της μητέρας και το εγγράφει σε ένα οιδιποδειακό πεπρωμένο. Γεγονός που έχει ιδιαίτερα θετική απήχηση στις αναπαραστατικές ικανότητες του παιδιού και συνιστά προοίμιο στη φανταστική ζωή του.

Η κύρια αίσθησή μας που συνδέεται με τον χρόνο είναι η αίσθηση της ακοής. Η ακοή είναι η αίσθηση του χρόνου. Δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς χρόνο, αφού η επεξεργασία των ακουστικών γεγονότων προϋποθέτει να λάβουμε υπόψη τη χρονική διαδοχή τους. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι η ψυχανάλυση πραγματοποιείται σχεδόν αποκλειστικά μέσω των δύο στοιχείων της ακουστικής, του λόγου και της ακρόασης, για τα οποία η χρονική διάσταση είναι θεμελιώδης. Ο Freud υποστήριξε το ακουστικό (auditif) και εισήγαγε έτσι το χρονικό άνυσμα ως το θεμέλιο της ψυχαναλυτικής τεχνικής. Το ηχητικό (sonore), τοποθετημένο στη γραμμή του χρόνου, παραπέμπει στο αρχαϊκό και στις πρώτες αισθητηριακές εμπειρίες.

Γνωρίζουμε ότι το έμβρυο κολυμπά σε ένα ηχητικό περιβάλλον πλούσιο σε ρυθμικότητα, που συνιστούν οι συριγμοί και οι βορβορυγμοί της πεπτικής δραστηριότητας της μητέρας, η αναπνοή της, οι καρδιακοί παλμοί της, η ροή του αίματός της, οι τριβές λόγω των κινήσεών της..., και έχει μια θολή αντίληψη άλλων ήχων, εξωτερικών, κυρίως της μητρικής φωνής. Έχει αποδειχτεί πειραματικά ότι το μωρό διατηρεί αυτήν τη μνήμη, της ρυθμικότητας των ενδομήτριων ήχων, μετά τη γέννησή του. Αυτό μπορούμε να το δούμε στο αυτιστικό παιδί, που ταλαντεύεται μόνο του προσφεύγοντας σε αυτοηρεμιστικές κινήσεις οι οποίες ανακαλούν έναν βασικό δυαδικό ρυθμό (τον χτύπο της καρδιάς και την αναπνευστική ροή της μητέρας) ή τον ρυθμό του θηλασμού (ρουφάω/εισπνέω και αφήνω/εκπνέω) Σε μια προσπάθεια αυτοκατευνασμού,

αναζητά οικείους ρυθμούς ασφάλειας που παρέχει το μητρικό κέλυφος και το μητρικό λίκνισμα. Ο δυαδικός ρυθμός του νανουρίσματος προσεγγίζει θεμελιώδεις εσωτερικούς ρυθμούς, όπως εκείνους της καρδιάς. Επιτρέπει τόσο στη μητέρα όσο και στο παιδί να δημιουργήσουν τον χώρο της ψευδαίσθησης και της μεταβατικότητας που τους ενώνει. Εξάλλου οι πρώτες λέξεις που αρθρώνει το μωρό είναι επαναλαμβανόμενα δισύλλαβα (μαμά, μπαμπά, νταντά, ντοντό...).

Χάρη στην αντίληψη του ρυθμού και του επιτονισμού (intonation), το έμβρυο ακούει και αναγνωρίζει τη μητρική φωνή, την οποία λαμβάνει μέσω οστικής μετάδοσης. Είναι, επομένως, εξαιρετικά ευαίσθητο στη «μητρική σονάτα», για να χρησιμοποιήσω μια έκφραση του Pascal Quignard (1996). Στη μητρική φωνή το μικρό παιδί ακούει τη μελωδική συνέχεια των φωνηέντων, που μοιάζει με το τραγούδι, καθώς και την ασυνέχεια των συμφώνων που μοιάζει με τον ρυθμό του λόγου. Το παιδί μευείται, όπως έχουν δείξει οι μελέτες (De Boysson-Bardies, 1996), κατά προτίμηση στα φωνήεντα ή στα σύμφωνα και ξεκινά ένα ταξίδι που το οδηγεί στην εκμάθηση της γλώσσας.

Εδώ θα ανατρέξω στο «ηχητικό περίβλημα» του Didier Anzieu (1974), το οποίο θεωρείται ότι είναι ο πρώτος ψυχικός χώρος και, ως εκ τούτου, μια από τις πρώτες εμπειρίες του ψυχικού χρόνου. Ο Anzieu δηλώνει την ύπαρξη ενός ακουστικοφωνητικού δέρματος που λειτουργεί ακόμη και πριν από τη γέννηση και εισάγει την έννοια του «λουτρού ομιλίας» που πηγάζει από το μητρικό περιβάλλον. Πρόκειται για ένα πρωτογενές ναρκισσιστικό λουτρό, μέσα στο οποίο, υπό καλές συνθήκες, θα βιωθεί ένα αίσθημα ασφάλειας εξαιρετικά σημαντικό για τη δημιουργία των πρώτων ναρκισσιστικών θεμελίων. Αυτό το λουτρό ήχων, αναφέρει ο Anzieu, «προαπεικονίζει το Εγώ-δέρμα και τη διπλή του όψη, που είναι στραμμένη προς τα μέσα και προς τα έξω, καθώς το ηχητικό περίβλημα αποτελείται από ήχους οι οποίοι εκπέμπονται εναλλάξ από το περιβάλλον και από το βρέφος». Το μελωδικό ηχητικό λουτρό (η φωνή της μητέρας, η προσωδία της, ο ρυθμός της ομιλίας της) παρέχει στο βρέφος έναν πρώτο ηχητικό καθρέφτη. Ο ηχητικός καθρέφτης πληροφορεί το βρέφος για το τι αισθάνεται το ίδιο και για το τι αισθάνεται η μητέρα του για αυτό. Το βρέφος αναγνωρίζεται μέσα από τον φωνητικό καθρέφτη της μητέρας, καθώς η μητέρα είναι αυτή που δίνει νόημα στις φωνητικές εκφράσεις του παιδιού.

Στην άλλη όχθη, μια μητρική δυσρυθμία, σύμφωνα με τον René Roussillon (1991), μπορεί να οδηγήσει σε αποτυχία την ψυχική χρονική οργάνωση. Για μερικούς ασθενείς, υπήρξαν ελαττωματικά ηχητικά περιβλήματα: μια σιωπή νεκρική, μια μητρική σιωπή θανατηφόρα ή μια φωνή προστακτική, χωρίς προσωδία, χωρίς μελωδία. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το ηχητικό λουτρό είναι ανύπαρκτο ή ανεπαρκές. Στους οριακούς ασθενείς, η αναμνημόνευση εξαρτάται από την ηχητική σχέση με το πρωτεύον αντικείμενο, που απουσιάζει από εκείνες τις καταστάσεις στις οποίες λείπει η μητρική προσωδία.

Στην αναλυτική συνθήκη, το ηχητικό λουτρό διαμορφώνεται από τη φωνή του αναλυτή και του αναλυόμενου, που διαπλέκονται στον αναλυτικό διάλογο. Ο σωστός συγχρονισμός, η σωστή –γόνιμη, θα έλεγα– στιγμή, αντιστοιχεί σε μια «σωστή χρονική στιγμή ερμηνείας», αυτήν που επιφέρει μια αναδιοργάνωση στον ασθενή. Ενώ ο αναλυτής έχει την αίσθηση ότι έχει επαναλάβει την ίδια ερμηνεία δεκάδες φορές κατά τη διάρκεια της ανάλυσης, έρχεται μια στιγμή που οι «αισθητήρες» είναι υποδεκτικοί, διαθέσιμοι να υποδεχτούν. Είναι η σωστή χρονική στιγμή όπου ακουμπά η ερμηνεία και συντονίζονται ο ρυθμός του αναλυτή και ο ρυθμός του αναλυόμενου.

Κατά την εναλλαγή ομιλίας και σιωπής, υπάρχουν γόνιμες στιγμές που ο ρυθμός, το τέμπο της ομιλίας του ασθενούς κάνουν τον αναλυτή να συντονιστεί σαν διαπασών με τον αναλυόμενο. Υπάρχουν και στιγμές που συμβαίνει το αντίθετο, στιγμές που χρειάζεται ένας «αποσυντονισμός», για να μη βρεθεί παγιδευμένος στο ψυχικό σύμπαν του ασθενούς, στο προσωπικό του νανούρισμα. Τότε θεωρώ ότι είναι η στιγμή που ο αναλυτής μπορεί να παρέμβει. Γράφει ο Ιωάννης Βαρτζόπουλος (2019) για τη «χρονική στιγμή της ερμηνείας»: «Όταν οι ελεύθεροι συνειρμοί του αναλυόμενου αρχίζουν να γίνονται εστιασμένοι συνειρμοί, όταν δηλαδή αρχίζει ο αναλυόμενος να αποδίδει στον αναλυτή μια συγκεκριμένη θέση στις ασυνείδητες φαντασιώσεις του, τότε ο αναλυτής εξωθείται σε μια θέση όπου περιορίζεται η ελευθερία του να παρακολουθεί ελεύθερα αυτά που ακούει. Τότε είναι η “ώρα της ερμηνείας”». Συντονισμός και αποσυντονισμός αναλυτή - αναλυόμενου εργάζονται και οι δύο για να ευοδώσουν τη συνέχιση της αναλυτικής εργασίας.

Οι λέξεις όμως δεν συμφωνούν πάντα με το νόημά τους. Μερικές φορές μπορεί να είναι ανεπαρκείς να εκφράσουν το βίωμα. Τότε έρχονται οι ρυθμικές

ασυμφωνίες και μεταφέρουν ασυνείδητα μηνύματα μέσω της φωνής, η οποία μπορεί να μεταφέρει πολύ περισσότερα από αυτά που λέγονται. Αναφέρομαι εδώ στη διάσταση του λόγου που επικαιροποιείται μέσω της χροιάς της φωνής, το γρέζι της φωνής (*le grain de la voix*) του Roland Barthes (1981), του τόνου, της έντασης, της προσωδίας, στοιχεία που ανακαλούν το «σημειωτικό» της Julia Kristeva (2005) και τη «δράση της φόρμας» της Laurence Kahn (2001) και συμμετέχουν στη μορφοποίηση. Θυμάμαι μια ασθενή η οποία γεννήθηκε έξι χρόνια μετά τον θάνατο της μεγαλύτερης, πεντάχρονης, αδελφής της. Περιέγραφε το πώς τη στοίχειωνε η εικόνα της νεκρής αδελφής της, κι όμως με έκανε να νιώθω τη ζωντανία της. Πρόκειται για μια σπλαχνική, όπως την αποκαλώ, διάσταση της αναλυτικής ακρόασης.

Ας περάσουμε τώρα στον ρυθμό και στο πώς τον συναντάμε στα γραπτά του Freud. Η έννοια του ρυθμού διατρέχει το έργο του Freud χωρίς να γίνεται άμεση αναφορά στο ρυθμικό στοιχείο, αλλά στη μουσικότητα, στον ήχο, στην ομοιοκαταληξία (*Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, 1901), στην κίνηση των ερωτογόνων ζωνών (*Τρία δοκίμια για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, 1903). Κυρίως συναντάμε τον ρυθμό στη μουσικότητα της εξαιρετικής γραφής του. Ακόμη, βλέπουμε να χρησιμοποιεί θέματα που αφορούν μορφολογικά χαρακτηριστικά του ρυθμού (επανάληψη, συνέχεια, ασυνέχεια).

Ο ρυθμός οργανώνει μια ακολουθία ήχων σε ένα χρονικό πλαίσιο. Ο ρυθμός είναι ο άξονας που δημιουργεί τη μουσική. Η μουσική είναι ασύλληπτη χωρίς ρυθμό. Η ζωή είναι ασύλληπτη χωρίς ρυθμό. Ο ρυθμός υπάρχει παντού γύρω μας. Τα σπερματοζωάρια κινούνται σε σπειροειδή ρυθμική κίνηση για να συναντήσουν το ωάριο. Ο πρώτος καρδιακός παλμός του εμβρύου σηματοδοτεί το ξεκίνημα μιας ζωής. Ο ημερήσιος κιρκάδιος ρυθμός, ο μηνιαίος ρυθμός της ωορρηξίας και της εμμηνου ρύσεως, όλα καταδεικνύουν ότι η ίδια η ζωή ξεκινά με ρυθμό και ζωντανεύει με τον ρυθμό.

Κάθε ρυθμική μορφή αποτελείται από δύο ήχους που αρθρώνονται γύρω από μια σιωπή. Η σιωπή του ρυθμού είναι η γέφυρα των δύο ήχων, γύρω της θα οργανωθεί ο ρυθμός. Δεν είναι ρήξη, αλλά μια σιωπή που διατηρεί με λανθάνοντα τρόπο μια παρουσία, όπως η σιωπή του αναλυτή, η σιωπή του Σαββατοκύριακου ή η σιωπή των καλοκαιρινών διακοπών. Συνδέει, δεν αποσυνδέει. Δεν διακόπτει, αλλά συνιστά μια συνέχεια, μια αναμονή για τη συνέχεια, μια προσμονή, μια απουσία, η οποία συντηρεί και διατηρεί τη σχέση

μεταξύ των ήχων που πέρασαν και των ήχων που έρχονται, των συνεδριών που πέρασαν και των συνεδριών που έρχονται.

Το πλαίσιο, κατά τον André Green (2003), είναι σαν μια συμβολική μήτρα, ένα περιέχον του οποίου κύρια παράμετρος είναι η σιωπή ή, μάλλον, οι σιωπές, τόσο πολύμορφες και σημαντικές: η σιωπή της επεξεργασίας, η εχθρική σιωπή, η σιωπή εκείνου που φεύγει σκεπτικός από τη συνεδρία, η σιωπή εκείνου που περιμένει μια ερμηνεία η οποία δεν έρχεται... Δεν υπάρχει ομιλία χωρίς σιωπή.

Ωστόσο, η σιωπή του αναλυτή είναι ακρόαση. Είναι σιωπή υποδοχής, σιωπή αναμονής, στίξης, σιωπή που κατακλύζεται από σιωπηρά λόγια και συνειρμούς, από μια ανάσα, ένα θρόισμα, έναν βήχα, έναν ψίθυρο, τη βουή του δρόμου – εξάλλου, οι ζωντανοί κάνουν θόρυβο.

Η αναλυτική ακρόαση είναι μια σιωπή ζωντανή. Η σιωπή αυτή καθίσταται ένα είδος καμβά. Για να υφάνουμε, χρειάζεται ένα στημόνι και ένα υφάδι. Το στημόνι, η ραχοκοκαλιά του υφαντού, αποτελείται από νήματα σε τακτά χωρικά διαστήματα, που γύρω του πλέκονται τα νήματα του υφαδιού. Όσον αφορά το υφάδι του χρόνου, το στημόνι θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ο ρυθμός, που αποτελείται από μια σειρά γεγονότων σε τακτά χρονικά διαστήματα. Απαιτείται μια διαδικασία ψυχικής σύνδεσης, η οποία με την πάροδο του χρόνου θα επιτρέψει να ενσωματωθεί σε ένα σύνολο ό,τι προέρχεται από την ίδια πηγή (Bregman, 1990).

Ο Nicolas Abraham (1972), μελετώντας τον μουσικό επιποτισμό γνωστών ποιημάτων, γράφει: «Η κανονικότητα του διαστήματος από μόνη της δεν δημιουργεί το φαινόμενο του ρυθμού. Για να αποκτήσει ρυθμική οργάνωση ο ήχος της ατμομηχανής του τρένου ή το τικ-τακ του μετρονόμου, χρειάζεται μια δημιουργική πράξη με την οποία αφομοιώνουμε και ταυτόχρονα μεταμορφώνουμε την ωμή αντίληψη των διαστημάτων». Αν προχωρήσουμε ένα βήμα παραπέρα τη θέση αυτή, θα λέγαμε ότι χρειάζεται να συνδεθεί χρονικά αυτό που λαμβάνεται από κάθε περιοδική «ψηλάφηση», ώστε με την πάροδο του χρόνου να δημιουργηθεί μια συνεκτική και συνεχής αναπαράσταση της ψυχικής εμπειρίας (Drake & Botte, 1993). Η εμπειρία της διάρκειας κατασκευάζεται πάνω στην ασυνέχεια. Για να αποκτήσει το περιβάλλον συνοχή, απαιτείται μια «ψυχική σύνδεση των διαδοχικών γεγονότων». Αυτή η

χρονική σύνδεση από το Εγώ επιτρέπει τη δημιουργία της αναπαράστασης του χρόνου στη γραμμική του διάσταση.

Από την άλλη όχθη, στο πεδίο της ψύχωσης η εργασία της σύνδεσης αυτής είναι αδύνατη. Ο παγωμένος χρόνος εμποδίζει κάθε επεξεργασία. Επικρατεί η ρήξη στις ενδοψυχικές συνδέσεις, και αυτό το βλέπουμε στους ασθενείς όταν προσπαθούν κοπιωδώς να ανασυνθέσουν μέσα στο παραλήρημα μια ελάχιστη συνοχή. Ο ρυθμός είναι ένας από τους θεμελιώδεις παράγοντες που μας βγάζουν από το χάος και μας προστατεύουν από τις ρήξεις.

Για την ύφανση του χρονικού ιστού χρειάζεται ένα χαλί ρυθμού. Για την αναλυτική διαδικασία χρειάζεται ένα πλαίσιο ρυθμού, πάνω στο οποίο θα χτιστούν φαντασιώσεις και αναπαραστάσεις, που θα επικαιροποιηθούν στην αναλυτική σκηνή. Ο ρυθμός του πλαισίου επιτρέπει την αναμνημόνευση, την προσμονή, την προβλεψιμότητα. Προσφέρει ένα στήριγμα μονιμότητας, το οποίο θα επιτρέψει στο υποκείμενο να επεξεργαστεί την ψυχική ασυνέχεια που αναπαριστά η απουσία του αναλυτή μεταξύ των συνεδριών ή κατά την περίοδο των διακοπών.

Οι διακοπές του αναλυτή, ως μέρος του ρυθμού της ανάλυσης, μπορούν να βιωθούν διαταρακτικά και να οδηγήσουν σε περάσματα στην πράξη. Ωστόσο, η διακοπή του ρυθμού είναι απαραίτητη για την αναγνώριση της ετερότητας. Η απουσία του αναλυτή βοηθά, μέσω της ερμηνείας της μεταβίβασης, στην αναγνώριση της σημασίας του αντικειμένου. Αναβιώνει ένα πλαίσιο παιχνιδιού fort-da. Απεικονίζει ταυτόχρονα την πιθανότητα το αντικείμενο να εξαφανίζεται και να επανεμφανίζεται. Από την περιοδική ασυνέχεια των συνεδριών κατασκευάζεται μια συνέχεια.

Η συχνότητα, ο ρυθμός των συνεδριών αποτελεί έναν άλλο τρόπο οργάνωσης, που παίζει και δίνει το ιδιαίτερο ύφος του σε μια ανάλυση. Ο ρυθμός βρίσκεται, φυσικά, και στον χρόνο μιας συνεδρίας. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε συνεδρίες στις οποίες ο χρόνος είναι λίγος και δεν επαρκεί –«Αχ, να είχα ακόμη λίγα λεπτά, να σας πω και για το άλλο που συνέβη...»– ή συνεδρίες στις οποίες ο χρόνος κυλά αργά. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ασθενείς που έρχονται για τη συνεδρία λίγα λεπτά νωρίτερα ή αργότερα, ωσάν ο χρόνος τους να κλείνεται μέσα σε αυτά τα λίγα λεπτά.

Η μνήμη μας σχετίζεται με έναν παρελθόντα χρόνο, ενώ η αναλυτική συνθήκη λειτουργεί σαν τη μηχανή του χρόνου, ταξιδεύοντάς μας παντού στον χωροχρόνο. Βοηθά μέσω της λεκτικοποίησης και της νοηματοδότησης να αποκατασταθεί η συνέχεια του βιωμένου χρόνου, να ανασυντεθεί και να ξαναγραφτεί η υποκειμενική ιστορία του ασθενούς.

«Ο αναλυτής και ο αναλύμενος, με όλο το πλήρωμα των αντικειμένων τους, συχνά αισθάνονται σαν τους Αργοναύτες πάνω στην Αργώ», γράφει ο Σωτήρης Μανωλόπουλος (2019). «Το πρώτο πλοίο στον κόσμο, η περιέργεια, η αγάπη για το άγνωστο. [...] Κάνουμε το ταξίδι για να γνωρίσουμε γιατί ξεκινήσαμε».

Στο αναλυτικό ταξίδι, θέλω να πω κλείνοντας, βιώνουμε, από τη μια, αυτή την αίσθηση του άχρονου την οποία δημιουργεί το «Έχουμε όλο τον χρόνο μπροστά μας» και, από την άλλη, τη ματαίωση μέσω της φράσης του αναλυτή «Για σήμερα, θα μείνουμε εδώ», που σηματοδοτεί τη λήξη της συνεδρίας. Η ματαίωση έρχεται ακόμη και από τους εξωτερικούς περιορισμούς του πλαισίου, οι οποίοι όμως λειτουργούν οργανωτικά και αλεξιερθετικά, βεβαιώνοντας για τη μονιμότητα της συνάντησης παρά τις ενδιάμεσες διακοπές. Μέσα στην ασφάλεια που προσφέρει το αναλυτικό κέλυφος, μέσω της συνέχειας και της επανάληψης, ο συνεχής αναλυτικός ρυθμός, παραπέμποντας στη ρυθμικότητα-κανονικότητα του θηλασμού, ευνοεί την παλινδρόμηση σε στάδιο πρώιμο και άχρονο. Η ψυχανάλυση, θα έλεγα, εγκαθιδρύει μια κατάσταση που μιμείται την αχρονικότητα του αντικειμένου της, του ασυνειδήτου, με την ελπίδα ότι το ασυνείδητο, πιστεύοντας ότι είναι στο σπίτι του, θα πάρει το ρίσκο να εκτεθεί.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Abraham N. (1972). Le temps, le rythme et l'inconscient. Réflexions pour une esthétique psychanalytique. *Revue Française de Psychanalyse*, XXXVI(4):557-583.
- Anzieu D. (1974). *Le Moi-peau*. Paris, Dunod.
- Augustin d'Hippone (397-401). Les confessions. In *Œuvres complètes de Saint Augustin*, Livre XI, Paris, L. Guérin & Cie, 1864 1873, 474-486.
- Βαρτζόπουλος Ι. (2019). *Η ερμηνεία στην ψυχανάλυση*. Αθήνα, Νήσος.
- Barthes R. (1981). *Le Grain de la voix. Entretiens (1962-1980)*. Paris, Seuil, 344 352.
- Braunschweig D. & Fain M. (1975). *La nuit, le jour*. Paris, PUF.
- Bregman A. S. (1990). *Auditory Scene Analysis: The Perceptual Organization of Sound*. Cambridge, MIT Press.
- De Boysson-Bardies B. & DeBevoise M. B. (1996). *How Language Comes to Children: From Birth to Two Years*. Cambridge, MIT Press.
- Drake C. & Botte M. C. (1993). Tempo sensitivity in auditory sequences: Evidence for a multiple-look model. *Attention, Perception & Psychophysics*, 54:277-286.
- Fain M. (1971). Prélude à la vie fantasmatique. *Revue Française de Psychanalyse*, XXXV(2-3):291-364.
- Freud S. (1895). Esquisse d'une psychologie scientifique. In *Naissance de la psychanalyse*. Paris, PUF, 1956.
- ——— (1901). *Psychopathologie de la vie quotidienne*. Paris, Payot, 2013.
- ——— (1903). *Trois essais sur la théorie sexuelle*. Paris, 2014.
- ——— (1915). L'inconscient. In *Métapsychologie*. Paris, Gallimard, 1968.
- ——— (1915-16, 1916-17). *Nouvelles conférences sur la psychanalyse*, traduit de l'Allemand par Anne Berman. Paris, Gallimard, 1936.
- ——— (1920). Au-delà du principe de plaisir. In *Essais de psychanalyse*. Paris, Payot, 1981.

- ——— (1924). Le problème économique du masochisme. In *Névrose, psychose et perversion*. Paris, PUF, 1973.
- ——— (1925). *La négation*, OCF-P, XVII. Paris, PUF, 1992, 167-171.
- ——— (1925a). Notes sur le “Bloc Magique”. In *Résultats, idées, problèmes*, II. Paris, PUF, 1998.
- ——— (1938). *Abrégé de psychanalyse*. Paris, PUF, 1985.
- Green A. (1986). *Le Travail du négatif*, Paris, Éditions de Minuit, 2011.
- ——— (2003). *La folie privée. Psychanalyse des cas-limites*. Paris, Gallimard.
- Kahn L. (2001). L'action de la forme. *Revue française de psychanalyse*, 4(65):983-1056.
- Kristeva J. (2005). L'impudence d'énoncer: la langue maternelle. *Revue française de psychanalyse*, 5(69):1655-1667.
- Le Guen C. (1997). L'inconscient ignore le temps. *Revue Française de Psychanalyse*, 61(5):1639-1651.
- Μανωλόπουλος Σ. (2019). *Η πράξη της μεταβίβασης*. Αθήνα, Σύλλογος Μέριμνας Παιδιού και Εφήβου.
- Marty P. (1980). *L'ordre psychosomatique*. Paris, Payot.
- ——— (1990). *La psychosomatique de l'adulte*. Paris, PUF.
- Press J. (1999). La perle et le grain de sable. Traumatisme et fonctionnement mental. Paris, Delachaux et Niestlé.
- Quignard P. (1996). *La haine de la musique*. Paris, Gallimard, 2002.
- Roussillon R. (1991). *Paradoxes et situations limites de la psychanalyse*, Paris, PUF, 2001.
- Smadja C. (2019). Le temps calme. *Revue française de psychosomatique*, 1(55):5-18.
- Winnicott D. W. (1956). La préoccupation maternelle primaire. In *De la pédiatrie à la psychanalyse*. Paris, Payot, 1989, 285-291.
- ——— (1967). Le concept d'individu sain. In *Conversations ordinaires*. Paris, Gallimard, 1988, 23-42.

